

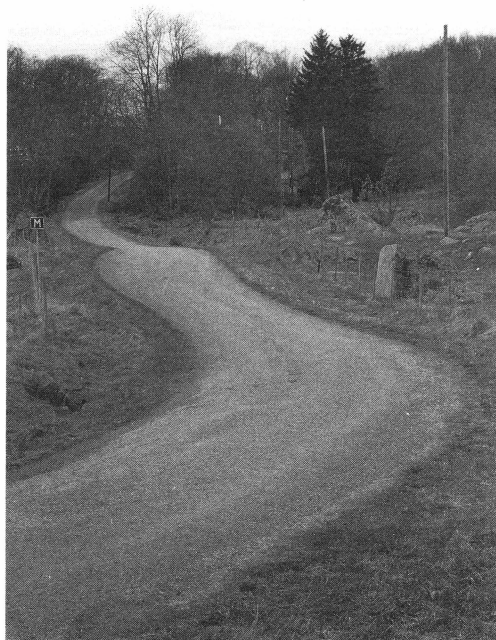
Gryta majorsboställe

En kulturhistorisk studie

OLLE CEDERLÖF

Örsundaåns utlopp i Mälarens långsträckta, blindtarmliknande Lårstavig – ca 1,5 mil SV Uppsala – är ett i flera avseenden märkligt område. Detta område gäller ur såväl naturhistorisk som kulturhistorisk och kanske då främst byggnadshistorisk aspekt. I förra fallet går tanken till den stora anhopningen av flyttstensblock, som ligger staplade sedan inlandsisens avsmältning någon kilometer uppströms på Örsundaåns norra sida och givit namnet Gryta åt därvarande socken. Namnet Gryta är nämligen det fornsvenska ordet för stenanhopning, som vi ju känner bla från rävgryt och Gryts skärgård i Östergötland. I det senare fallet tänker man kanske främst på den stora anhopningen av fasta fornminnen – gravhögar, skärvtenshögar, husgrunder, fångstgrop och runsten – samt lösa dylika som skånsk flintknuta med avslagsmärken och islägg (skridsko av djurben), som påträffats inom Grytaområdet.

Märkligast är dock enligt förf uppfattning den stora förekomsten av arkitektoniskt varierade slott och mindre herrgårdar som utbreder sig på Örsundaåns båda breda, bördiga strandbäddar. Här möter vi nämligen inom ett avstånd av mindre än två mil fågelvägen räknat en provkarta på olika byggnadsstilar inom svensk slotts- och herrgårdsbebyggelse från Viks medeltida högborg strax utanför åmynningen längst i öster – över 1600-tals-(Salnecke) och 1700-talsbebyggelse – till Landsbergas nyklassiska översteboställe från omkring år 1800 längst i väster. Mellan dessa båda poler ligger övriga herrgårdar likt ett obrutet pärlband på ömse sidor om ån med någon kilometers inbördes avstånd; på södra sidan Hessle, Bjelkesta, Stora Bärby och Taxnäs samt på den norra Husby, Gryta, Salnecke och Höja. Gryta har därmed inplacerats i sitt kulturgeografiska och byggnadshistoriska sammanhang.

Gamla landsvägen som slingrar sig fram mellan Gryta och Salnecke anses vara identisk med den medeltida eriksgatan. Foto Bengt Fredén, Upplandsmuseets bildarkiv.

Om Grytas äldsta historia är icke mycket känt utöver den ovannämnda flintknutan och isläggen (som ju dock icke nödvändigtvis behöver vara så gammal som från vikingatiden), vilka båda under senare år påträffats vid grävning (dessvärre icke i orört jordlager) på Gryta gårdstomt. Första gången namnet Gryta dyker upp i skrift är år 1292, då den intill 1200-talskyrkan liggande trakten och kyrkbyn omnämnes som (*in*) *Grytum*. Rester av medeltida husgrunder har också påträffats i närheten av

kyrkan, som hade en förnämlig placering vid den medeltida landsvägen mellan Uppsala och Enköping. Denna väg (Gryta kyrkväg), som alltså finns kvar på en kilometerlång sträcka från Gryta kyrka och upp till nuvarande Uppsalavägen, är av speciellt intresse eftersom den i sin huvudsträckning är identisk med den eriksgata, som sveakungarna följde på sin väg mot Litslena. Vägen, som idag utgör nordlig gräns för det snett emot medeltidskyrkan liggande Gryta majorsboställes markområde, leder oss osökt över till nyare tid och säkrare uppgifter om Gryta gård och boställe. Den siste svenske kung som red den gamla eriksgatan var nämligen Carl IX i samband med kröningen år 1607, och det var under denne konungs regeringstid som Gryta gårds – eller Grytaby som det då hette – första till namnet kända ägare tjänade sina sporrar.

Grytaby blir frälsegård

Åren 1611–1612 var skickelsedigra år i Sveriges historia. Den unge Gustav II Adolf hade just tillträtt regeringen och övertagit ett trefrontskrig mot Ryssland och Polen i öster samt mot Danmark i söder. Det var mao en tid för dristiga krigare och skickliga administratörer att tjäna sig upp i graderna. En av dem som lyckades i detta avseende var Rikard (Riggart) Isaksson – son till den år 1593 avlidne fogden Isak Nilsson i Rasbo och Tierp – som år 1612 adlades av den året innan tillträdde kungen under namnet

Rosencrantz. I samband därmed förlänades Rikard Isaksson Rosencrantz, som redan genom arv ägde gården Granhammar i V Ryds socken, *Grytaby*, som då bestod av tre S:t Erikshemman och ett kyrkohemman. Av obekant anledning valde han *Grytaby* som sätesgård och uppförde i samband därmed av allt att döma en ståndsmässig manbyggnad i timmer. Vi vet dock icke något närmare härom eller om honom själv utöver att han, sedan den redan på 1560-talet av svenskarna erövrade, men senare till ryssarna förlorade staden Pernau i Livland år 1617 återerövrats, där utnämndes till svensk ståthållare. Hans tjänsteutövning i denna stad, som är välkänd från historien genom först Gustaf II Adolfs och senare Carl XII:s landstigningar, blev dock icke så långvarig eftersom han avled redan år 1621.

På *Grytaby* efterlämnade han hustru och två söner. Båda sönerna valde helt naturligt för dåtiden krigaryrket men blev – lika naturligt – ej så gamla. Sonen Johan, som skrev sig ”Rosencrantz till *Grytaby*, Granhammar och Toresund”, blev ryttmästare och dog ung 1644. Brodern Gustaf Richard, som avancerade till överstelöjtnant vid ett tyskt regemente, dog fyra år senare, dvs samma år som Westfaliska freden slöts. Johan, efterlämnade två barn, en pojke, Lennart Gustaf, som senare blev ägare till *Grytaby*, samt en flicka, Anna-Maria, som – tillsammans med sin man – skulle bli sista privata ägare till *Grytaby*. Det hade nämligen börjat blåsa från olika håll

kring familjerna på Granhammar och *Gryta*. Lennart Gustaf hade kommit på obestånd och tvingades 1669 sälja Granhammar till riksrådet, friherre G Soop. Köpeskillingen räckte dock icke för att reglera skulderna utan Lennart Gustaf blev tvungen att samma år enligt ett bevarat köpebrev överlåta sin lott i *Gryta* på sin syster och svåger, den tyske adelsmannen och presidenten i överlant-rätten på den då svenska ön Ösel, Jurgen von der Osten-Sacken, med vilken hon var gift sedan år 1661.

Jurgen von der Osten-Sacken, som var en flitig jordförvärvare runt *Grytaby* trots att han ej torde ha haft många stunder att vistas där, kände dock snart andra hotfulla vindar blåsa. År 1675 – samma år som Danska kriget utbröt – tillskrev han Kongl Maj:t och försäkrade sig om rätten till andel i den Rosencrantzska förläningen *Grytaby*. Det hjälpte dock föga sedan facit framlagts efter Danska krigets slut år 1679. Sverige var bankrutt och kärva tag erfordrades för att åter få landet på fötter. Lösningen blev den av Carl XI år 1680 genomförda reduktionen, som till kronan återbördade de av tidigare regenter till enskilda personer så frikostigt förlänade statliga jordegendomarna.

Gryta gård blir majorsboställe

År 1683 indrogs *Grytaby* eller *Gryta* gård, som den från nu kallas och ”indelades”, dvs egentligen avdelades, som

majorsboställe åt det sedan år 1667 existerande Livregementet till häst med traditioner i 1500-talets Upplands- och Södermanlandsfanor. Regimentet ingick som ett ytterst viktigt förband i det av Carl XI under 1680-talet nyskapade och helt unika militära Nya indelningsverket, även kallat "wissa knecktehållet", dvs ständiga knecktehållet. Detta, som var baserat på naturahushållning – endast mindre kontantlön ingick – innebar att officerare, underofficerare, underbefäl och meniga under den aktiva tjänstgöringsåldern tilldelades boställen och torp med tillhörande lämplig jordareal för att kunna försörja sig. Det blev, som en forskare sagt, en väldig egnahemsrörelse, där innehavaren likt romaren Cincinnatus var beredd att lämna årdret eller ploget, så snart budkavle gick eller signaltrumpeten skullade, för att draga ut till fosterlandets försvar.

Till en början använde man, som vi bla vet från Skåne efter dess erövring, manbyggnader på de indragna godsens som högre officersboställen, men efter hand – i varje fall från 1730 – utformades speciella boställsritningar för olika officerskategorier, som förf redovisat i annat sammanhang. De hade sitt ursprung i de normalritningar som Eric Dahlbergh utfört för lägre officers- och underofficersgrader redan i slutet av 1680-talet. De är då i samtliga fall enkla timmerstugor med sadeltak. Även de högre officerarnas boställen torde ha varit av samma timrade typ, ehuru efter-

hand försedda med "italian", dvs barockens säteritak.

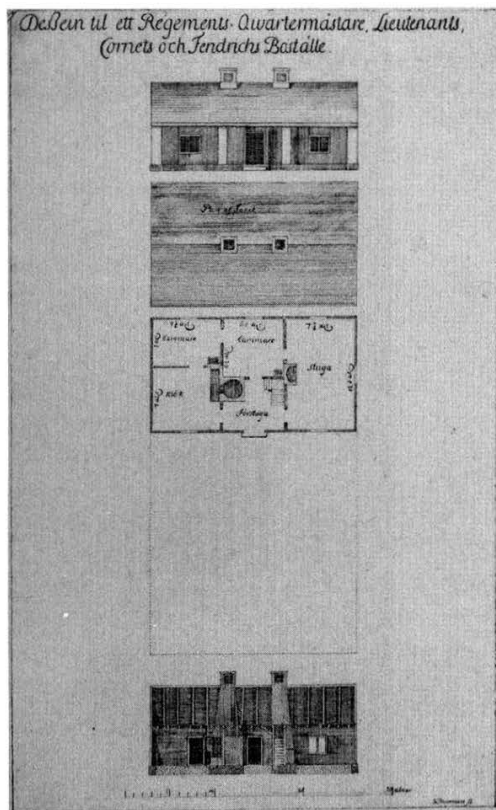
Hur den till kronan 1683 indragna säteribyggnaden på Gryta sett ut vet vi ej, men man vågar nog – mot bakgrund av vad ovan anförts – antaga att den var identisk med den timmerbyggnad, som under 1610-talet uppförts av Johan Isaksson Rosencrantz och som år 1724 utdömdes vid en militär syneförrättning. Det bör vara denna byggnad som år 1696 fick ett remarkabelt besök i samband med en björnjakt i Grytatrakten.

Konung Carl XI berättar själv lakoniskt härom i sin dagbok. Han antecknar för den 7 december 1696 – sålunda egentligen den 18 december enligt vår nutida, år 1753 införda kalender – följande: "Den 7 voro K M (Kongl Majestät) och H K H Prinsen (sedermera Carl XII) och jagade på Norre Skogen, som ligger uti Hagunda härad och Gryta sockn, och bekommo en björn, hvilken blev skjuten utaf en af jägarne. Vi åto middags- och aftonmåltid hos Majoren utaf Lif-Regementet Lorents Styltenshielm på Gryta, som är hans Ryttmästaresäte och ligger uti samma Härad och Sockn. Efter aftonmåltiden reste vi til Stockholm igen." Färden skedde, som framgår av en tidigare passus i dagboken, medelst släde eftersom det var snö och slädföre. Detta visar samtidigt att den jagade björnen måste ha drivits upp ur sitt vinteride.

Om denna för senare tider intressanta dagboksanteckning är endast att säga,

att Lorents Styltenhielm (Stöltenhielm), som förekommer på många ställen i Carl XI:s dagboksanteckningar, var en ytterst betrodd officer, som fick överstes avsked efter väl genomförda fälttåg år 1703. Han var son till en närkingsk infanteriofficer, Per Larsson (född i Örebro 1610), som vid Gustaf II Adolfs segerrika endagsbeläggning av Landsberg – ett i våra dagar välkänt namn – förlorat sitt vänstra ben och därefter måste använda träben (stylda, som det då kallades). När han senare adlades fick han därför namnet Styltenhielm (Stöltenhielm) och förde som heraldisk vapenbild bla ett svart träben upptill avslutat med ett lår i röd hosa (byxa) mot blått fält.

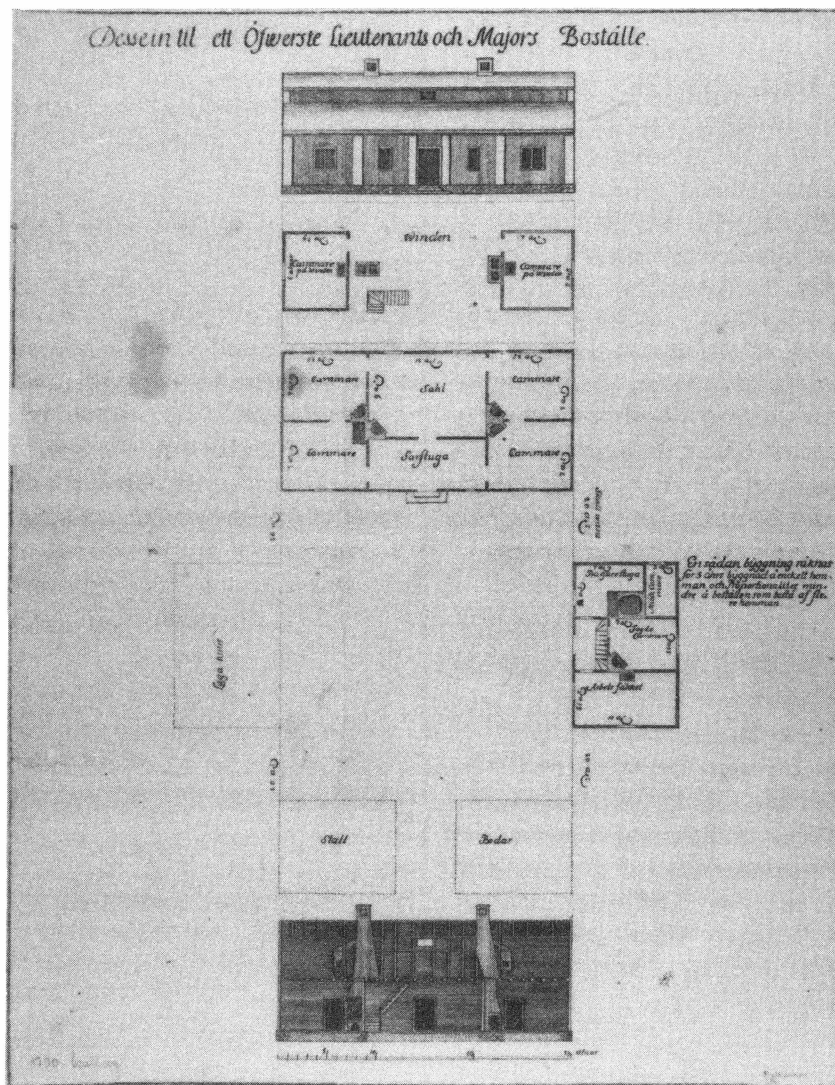
Som redan ovan nämnts utdömdes den gamla charactersbyggnaden (huvudbyggnaden) på Gryta år 1724 och ersattes då enligt bevarade arkivalier med en ny träbyggnad, som stod färdig år 1732. Denna bör ha varit uppförd antingen enligt 1730 års militära boställsförordning med normalritningar av fortifikationsofficeren och arkitekten Johan Eberhard Carlberg, eller också enligt Krigsbefälets år 1731 – i förbilligande syfte – reviderade ritningar, som främst innebar en förenkling av takens utformning. För det förstnämnda alternativet talar den östra, alltså kvarstående flygelbyggnaden på Gryta, som i stort överensstämmer med 1730 års normalritning till "Regements-Quartiersmästare, Lieutenants, Cornets och Fendrichs Boställe", en enkel med träpanel klädd

J. E. Carlberg. Normalritning till "Regiments-Quartiersmästare, Lieutenants, Cornets och Fendrichs Boställe" enligt 1730 års boställsförordning. Armémusei bildarkiv.

timmerbyggnad med sadeltak. Den har – pga vissa måttuppgifter – antagits vara identisk med den år 1732 färdigtällda charactersbyggnaden på Gryta.

Detta kan dock knappast stämma med hänsyn till byggnadens låga militära character. Carlbergs normalritning från 1730 till "Öfwerste Lieutenants och

J. E. Carlberg. Normalritning till "Öfverste Lieutenants och Majors Boställe" enligt 1730 års boställsförordning. Armémusei bildarkiv.

Majorsboställe” för Indelta armén visar i stället *en större byggnad*, som ju den militära rangordningen då krävde, försedd med ståndsmässigt säteritak. Möjligen kan taket under byggperioden ha ändrats från säteritak till enkelt sadeltak enligt krigsbefälets reviderade boställsritningar från år 1731. Hur som helst måste denna byggnad snart ha brunnit ner eftersom majoren på Gryta vid 1700-talets mitt gottgjordes med årlig penningersättning (60 Dlr Smt) för avsaknaden av charactersbyggnad på Gryta, och man enligt bevarade handlingar åren 1751–52 där uppförde ett nytt charactershus av trä (rimligen enligt 1730–31 års förordning) för en kostnad av 11 000 Dlr Kpm. Denna byggnad var dock redan omodern då den togs i bruk 1752.

Detta år utfärdades nämligen av konung Adolf Fredrik – en i många avseenden militärt intressant man, som bl a inträttade Modellkammaren i Karlskrona samma år (1752) – en ny förordning: ”Kongl Maj:ts Förnyade Husesyns och Bostäls Ordning för The indelte Regementerne til Häst och Fot”, vari redan i första paragrafen framhålles att de boställen som hittills byggts til största delen äro af timmer uppsatte, af hwilka många dels varit, dels nu äro, så bofällige at the med brädfordring måste försees, som ej ringa bidragit och än vidare bidrager till förminskande af the til Charactersbyggnaden anslagne medel; Hwartil ännu och förnämligast i betractande kommit skogarnes dageliga avta-

gande, såsom ett säkert förebud, at then redan på flere ställen försporte brist på dugeligt wirke i framtiden så skulle tilltaga, att något moget Timmer til byggnad eller näfwer till taktäckning, på många orter i Riket, icke skulle blifwa till finnandes, så att, om med Characters-Byggningars uppsättjande af trä än widare och framgrent skulle fortfaras, the thertil erforderlige materialier, efter någre års förlopp, blefwo äfwen så dyre, som till dylikt hus af sten, och ändå af så litet bestånd, at the emot the senare, på långt när, ej kunna förliknas, utom thet at et trähus är mera fara underkastat för wädeld, så Cronan förlorar therwid alt, när likwäl på et godt Stenhus, om olyckan händer, ej mera kan sägas försvinna, än halfparten at thess wärde.”

Det var mot denna bakgrund de militära boställena skulle börja uppföras i sten i stället för av trä. De ovannämnda ekonomiska kalkylerna, som var baserade på den tilltagande skogsskövlingen främst i Mellansveriges gruv- och bruksområden, visade sig emellertid småningom, som vi nedan skall återkomma till, helt felaktiga. I realiteten kom ett charactershus av sten att kosta ca tre gånger så mycket som ett trähus. De nyplanerade stenhusen bidrog dock till att på ett markant sätt höja bostadsstandarden på de högre officerarnas boställen, vilka från närmast allmogekaraktär (Krigsbefälets normalritning 1731) plötsligt förvandlades till byggnader av kontinental herrgårdsklass. Åran att ha genomfört denna förändring, som var baserad på

Adolf Fredriks citerade förordning, tillkommer en civil arkitekt, slottsarkitekten och överintendenten Carl Hårleman, som utförde 1752 års normalritningar för Indelningsverkets officersboställen, av vilka dock endast ett fåtal kom att realiseras pga anförda konstnadsskäl.

Carl Hårleman och Gryta majorsboställe

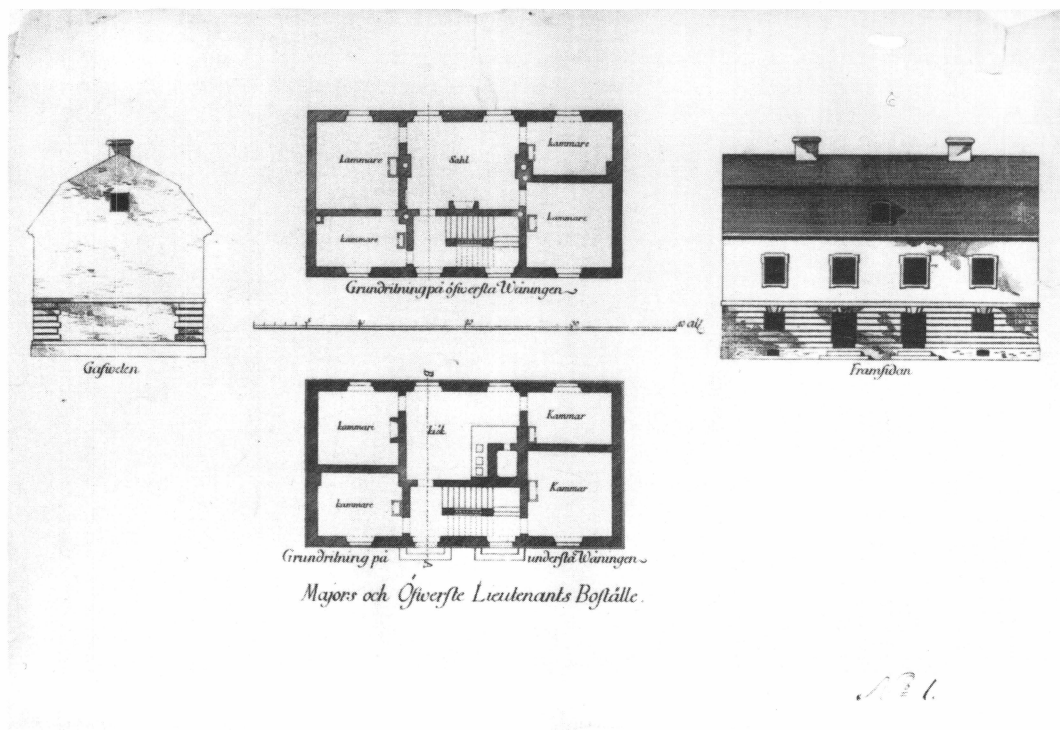
Carl Hårleman (1700–1753), som under åren 1715–20 studerat arkitektur under arkitekten G J Adelcrantz, hade också kontinental skolning. Åren 1721–1727 hade han nämligen tillbringat utomlands, främst i Frankrike men också i Italien och andra länder. Hans främsta uppgift hade därvid varit att studera den profana franska arkitekturen, som då var den ledande, men han hade sistnämnda år plötsligt hemkallats till Sverige. Han skulle här under C G Tessin, som var den nominelle ledaren, slutföra Stockholms slotts exteriör, vilket skedde omkr år 1735 (interiören blev färdig först 1760). Under denna sin vistelse i Frankrike, samt under två senare, kortvarigare resor 1731 resp 1744 hade han tillfälle att se den franska rokokons begynnelse, tillväxt och mognad. Det var erfarenheter som snart skulle komma vårt norröna land till godo. Det har to m ifrågasatts om icke det dåtida Sverige blev den franska konsten mer närstående än något annat europeiskt land.

Andreas Lindblom har i sin bok Ro-

Slottsarkitekten och överintendenten Carl Hårleman (1700–1753), den franska rokokarkitekturens svenska introduktör, skapade bla 1700-talets nya svenska herrgårds- och boställsstil. Oljemålning av M. van Meytens d.y, Gripsholm. Foto: Statens Konstmuseer.

kokon kanske bäst av alla uttryckt Hårlemans betydelse för den svenska arkitekturen under 1700-talets rokokoperiod. Han skriver: "Hårlemans storhet, är att han förstod att anpassa rokokons franska byggnadsideal för våra små förhållanden. Förmågan att tänka monumentalt i de enklaste former, denna egenskap, som var de samtida fransmännens a och o, blev i hög grad användbar just hos oss med våra obetydliga resurser. Hårlemans estetiska och konstsocila verksamhet kan till sin betydelse för

C. Hårleman. Normalritning till "Majors och Öfverste Lieutenants Boställe" enligt 1752 års boställsförordning. Armémusei bildarkiv.

Sverige knappast överskattas. Den sträckte sig från allmogehus, boställen och tekniska anläggningar upp till domkyrkorna och de kungliga slotten."

Starkast kom Hårlemans genomgripande verksamhet, som redan ovan berörts, till uttryck inom det svenska herrgårdsbyggandets område. Det enkla stenhuset över rektangulär plan, med enhetligt mansardtak och putsade, av enkla rustikkedjor och svagt framspringande risalit livade fasader, med

andra ord vår nationella herrgårdstyp av 1700-talssnitt, är i stort sett hans verk. Ett representativt exempel utgör hans ritning från år 1750 till "Förrarrenderade kungsgårdar", som synes ha direkt samband med hans ovannämnda 1752 framlagda ritningar till militieboställen för överofficerare. I båda fallen gäller det tvåvånings stenhus med slät puts utan andra dekorationer än sparsamma rustikkedjor.

Det skulle emellertid dröja innan det

Gryta majors- och överstelöjtnantsboställe för Livregementet till häst. Byggnaden uppförd i slutet av 1770-talet efter en 1771 gjord revidering av den härlemanska ritningen från 1752. Flygelbyggnaden tv överensstämmer med 1730 års normalritning för "Regiments-Quartermästare, Lieutenants, Cornets och Fendrichs Boställe (jfr bild sid 93). Foto: Göran Palm.

nya charactershuset av sten ersatte det gamla trähuset på Gryta. Orsaken torde vara att söka i rikets finanser och det åren 1757–1762 mellan Sverige och Preussen resultatlöst utkämpade kriget. Först år 1771 började man diskutera 1752 års bestämmelse om stenbyggnad på Gryta. Detta är märkligt mot bakgrund av det faktum att 1752 års bestämmelse om stenhus föregående år, dvs 1770, upphävts till förmån för en återgång till trähus, som tydligen redan

nu visat sig vara billigare att uppföra. Förklaringen kan dock vara att Kongl Maj:t – liksom tidigare under Carl XI:s regeringstid – givits dispens från gällande torp- och boställsförordningar, därest byggnaderna kunde uppföras till billigare pris med hänsyn till på orten lokalt förekommande byggnadsmaterial. Detta manifesterades några år senare, då Gustaf III år 1783 utfärdade en speciell skriftlig bestämmelse om att de enligt 1770 års torp- och boställsförord-

ningar föreskrivna trähusen kunde utbytas mot hus av sten, därest de i så fall blev billigare. Detta bör i hög grad ha gällt Gryta, där man hade fri tillgång till att spränga sten på tomten för grund och källarvåning samt dessutom hade nära till tegelbruk för material till husets väggar i övrigt.

Först 1778 – enligt en annan uppgift 1786 – stod det nya stenhuset färdigt. Man hade dock låtit revidera den ursprungliga hårlemanska byggnadsplanen något innan bygget igångsattes. Detta gäller såväl exteriör som interiör. I förra fallet höjde man digniteten på byggnaden genom att i fasaderna inplacera fem fönster i stället för fyra, som fanns på den ursprungliga ritningen för majors- och överstelöjtnantsboställen (endast översten hade då rätt till fem fönster). Dessutom var de två ingångarna, varav en ledde till köks- och bostadsavdelningen i bottenvåningen och en till ”paradvåningen“ på andra våningsplanet, ersatta med en central ingång, som elegant balanserar det femte fönstret i byggnadens mitt.

När det gäller interiören kan vi konstatera, att de ursprungliga (hårlemanska) genomgångsrummen i bottenvåningen redan vid uppbyggnaden av Gryta separerats från varandra genom uppförandet av en extra vägg, som i botenplanets mitt bildar en korridor mot vilken rummen öppnar sig. Denna nya planlöning, som främst var praktiskt betingad (ett av rummen fungerade sannolikt som majorens tjänsterum) var dock i

Trappan till övervåningen. Foto Karl-Johan Eklund.

sig en postum hårlemansk lösning. Han kände den väl från sina studieår i Frankrike, där han stiftat bekantskap med arkitekten Brisieux's korridorsystem och själv tillämpat det i andra sammanhang, bla i övervåningen på Överskloster strax före sin död 1753.

Det mot 1700-talets slut uppförda majorsbostället på Gryta, som då kostade 30 000 Dlr Kpm mot 11 000 för det därstädes åren 1751–52 uppförda trähuset, är sålunda trots allt en god exponent för den hårlemanska rokokostilen

Salen på övervåningen med ursprungligt brädgolv, väggpaneler, lister o dyl. Foto Karl-Johan Eklund.

vid 1700-talets mitt. Detta framgår icke minst av byggnadens ursprungliga färgschema, som döljer sig under den idag nyklassiskt, vita färgen. Byggnadens sockel är svagt rosafärgad och de släta murytorna – liksom ursprungsfärgen på Stockholms slott – svagt halmgula, medan lister och rusticering framstår i vitt.

Vi känner igen trefärgschemat från bland annat av Hårleman på 1740-talet ombyggda och restaurerade Ängsö slott. Det är sålunda att hoppas att även Gryta majorsboställe i framtiden kan exteriört restaureras och återfå de ursprungliga färgerna, som väl passar en rokokobyggnad, även om den varit militär bostad.

Kulturell betydelse

Man bör i sammanhanget icke förbigå Gryta majorsboställes kulturella betydelse, särskilt då under 1700-talet men även under 1800-talet, pga dess geografiska läge och närheten till Uppsala. Det ligger ju tomt närmare det akademiska Uppsala än ”Sveriges närmaste stad”, Enköping, som faktiskt har ett rådhus – ursprungligen byggt som pompös köpmansgård år 1786 – i Hårlemans efterföljd. Släktskapen med det närliggande Gryta majorsboställe är omisskännlig. Det var nämligen icke enbart på herrgårdsbebyggelsen och militieboställena Hårleman satte sin rokokoprägel utan också på stadsbebyggelsen, låt vara då främst inom den offentliga sektorn.

Han hade nämligen som överintendent 1752 – året före sin död – lyckats frambringa den kungliga förordning som stadgade, att all offentlig byggnadsverksamhet i fortsättningen skulle stå under statlig kontroll. Det var en bestämmelse som – enligt Lindblom – blivit av största betydelse för landets kultur: ”uniformerande och nivellerande visserligen, men å andra sidan röjande väg för konstnärlig målmedvetenhet i ställe för dilettantism”. Det var i den andan hans här aktuella militära boställsritningar – gällande bl.a. Gryta – samma år (1752) tillkom. Dessvärre synes Gryta ha blivit en solitär; i varje fall finnes förf. veterligt inget mer militärt boställe av sten i två våningar enligt 1752 års förordning bevarat.

Enköpings gamla rådhus, ursprungligen uppfört som pompös köpmanshus åren 1783–1786 (och då utan klocktorn) uppvisar hårlemanska drag och direkt släktskap med Gryta majorsboställe. Foto 1940-talet. Upplandsmuseets bildarkiv.

Det var icke endast byggnaderna som blev av kulturell betydelse, utan också – och i ännu högre grad – deras invånare. Liksom herrgårdarna hade de högre militära boställena – innehavarna tillhörde ju vanligen samma socialgrupp – en speciell betydelse som förmedlande, kulturella länkar under en tid, då man ännu icke kunde ana sig till uppfinningarna radio, bio och TV ute på landsbygden. Vi känner väl till de musikaftnar och

litterära salonger med högläsning, som då ofta hölls och gick runt mellan de olika herrgårds- och boställsinnehavarna. Många av dessa sysslade ju också med teckning eller målning, som en utställning på Armémuseum i Stockholm för några tiotal år sedan visat. Av den stencilerade utställningskatalogen, "Målade militärer", framgår att flera av dessa uppnått en varaktig, framstående plats i vår konsthistoria.

Man kunde emellertid även odla andra intressen såsom tex trädgårdskonst och sökte då gärna att genom anskaffning av sällsynta växter överträffa varandra i trädgårdarnas blomsterprakt. Rester av dylika på 1700-talet sällsynta växter, som antyder en viss anknytning till Uppsalas Linnéträdgård och botaniska trädgård, är tex "Sibirisk nunneört" och "Krollilja", som alltså varje vår spirar tämligen fritt över Grytas parktomt.

När det gäller det kulturella livet på Gryta i äldre tid har vi icke mycket att gå efter. Vi kan endast konstatera, att förteckningen över boställsinnehavarna från år 1683 och fram till 1878, då bostället utgick ur försvarsordningen och övertogs av förvaltningsmyndigheten Domänverket, uteslutande innehafts av adliga – däribland flera höga adliga – officerare bland vilka namnen Spens, Klingspor, Tilas, Silfverstolpe, Ihre, af Wirsén och Bergenstråhle kan nämnas. Normalt bodde dessa på Gryta endast några få år i avvaktan på befordran till högre militär tjänst. Detta förklarar var-

för inga kavalleri- eller dragonofficerare från Gryta – Livregementet till häst hade år 1791 delats i tre kårer: Livregementets dragoncorps, husarcorps och grenadjärcorps, av vilka dragonkåren från år 1815 fick sitt majors- och överstelöjtnantsboställe därstädes – finnes begravda på Gryta kyrkogård. De hade ju vanligen sina egna stamgods att draga sig tillbaka till efter den aktiva militärtjänstens slut, och där begrovs de i de flesta fall.

Som dåtida adelsmän höll de som ovan framhållits, vanligen kulturens fana högt och sökte sig därför gärna – liksom den skånska adeln gärna sökte sig till Lund – här i Uppland till det akademiska livet i Uppsala. Exempel härpå har vi från 1800-talets senare hälft när det gäller Gryta majorsboställe. Sålunda vet vi att dragonmajoren Carl Thure af Wirséns skaldeson, senare Svenska Akademiens herostratiskt ryktbare ständige sekreterare, Carl David mellan åren 1860-1864 som ung Uppsalaakademiker bl a bodde på Gryta, en tid under vilken han tillsammans med bl a Carl Snoilsky var med om att grunda Namnlösa sällskapet. Ett annat känt namn från Uppsala och samma sällskap är den senare konst- och litteraturprofessorn Carl Rupert Nyblom och hans danskfödda hustru, författarinnan Helena Nyblom. Hon hari skrift beskrivit ett besök hos förutvarande majoren C G Bergenstråhle, som älskade Gryta majorsboställe och – efter att ha bott där i flera omgångar, bl a som arrendator – från år 1869 änyo

arrenderade det, nu som pensionerad överste fram till sin död 1876. Två år senare utgick Gryta majors- och överstelöjtnantsboställe ur försvaret.

Miljö av riksintresse

Avslutningsvis bör framhållas att Gryta majorsboställe, där det ligger i omedelbar anslutning till de stora flyttstensblocken och Gryta 1200-talskyrka med valvmålningar av Albertus Pictors skola från 1480-talet, självfallet icke är en enhet för sig. Det utgör tvärtom en integrerad del i hela kulturmiljön, där den gamla landsvägen, eriksgatusträckningen, utgör en historiskt förmedlande länk. Det är därför angeläget att den bevarade – idag endast kilometerlånga – vägsträckningen mellan kyrkan, förbi majorsbostället och Salnecke slott, och upp till Uppsalavägen verkligen hålles ren från omgivningarna misspyrdande bråte. Här finnes plats för initiativ från hembygdsföreningar och markägares sida på sätt som tidigare skett på annat håll i vårt land, då det gällt att bevara delar av den gamla eriksgatusträckningen.

Gryta majorsboställe byggnadsminnesförklarades den 22 mars 1991.

Litteraturförteckning

- Allhem. Svenskt konstnärslexikon, III, Malmö 1957.
- Andersson, A., Gryta kyrka, Strängnäs 1972.
- Braunerhjelm, C. A. G., Kungl. Lifregementets till häst historia, 1–6, Uppsala och Stockholm 1912–23.
- Cederlöf, O., Indelningsverkets militära torp och boställen (Meddelande XXXVI från Armémuseum) Stockholm 1976.
- Elgenstierna, G. Den introducerade svenska adelns ättartavlor, 1–9, Stockholm 1925–36.
- Franzén, A., Gryta majorsboställe. Kulturhistorisk utredning inför byggnadsminnesförklaring. Stencil, Upplandsmuseet 1989.
- Gahm Persson, S. L., Kongl. Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutioner angående Svea Rikes Landt-Milice Til Häst och Fot; Uppå Kongl. Maj:ts Allernådigste Befallning Til Dess och Riksens Krigs-Collegium, Hopsamlade. Del I–IV (1680–1718), Stockholm 1762–1814.
- Hildebrand, S., Carl XI:s Almanacksanteckningar, Stockholm 1918.
- Lindblom, A., Rokokon, Stockholm 1929.
- Målade militärer. Stencilerad utställningskatalog. Armémuseum 1968.
- Palm, G., Gryta gård. Artikel i Uppsala Nya Tidning 12/2 1976.
- Stavenow, Å., Carl Hårleman. En studie i Frihetstidens arkitektur, Uppsala 1927.
- Vägvisare till kulturen i Uppsala län, Uppsala 1979.
- Åkesson, M., Enköpings gamla rådhus. Stencil, Högskolan i Karlstad 1987.